

Příspěvky ze Sekce 1: Teorie a metoda v pedagogice

Výzkum učitelských sborů ZŠ: potenciál výběrových šetření, problematika výběru a vstupu do terénu¹

THE SURVEY OF BASIC SCHOOL STAFF: THE POTENTIAL OF SAMPLE RESEARCH, SAMPLING ISSUES AND FIELD RESEARCH ENTRY

Petr Urbánek¹, Jan Pícek², Jitka Jursová¹, Jitka Novotová¹, Helena Picková¹, Andrea Rozkvcová¹

¹ Katedra pedagogiky a psychologie, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, Technická univerzita v Liberci

² Katedra aplikované matematiky, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, Technická univerzita v Liberci

Abstrakt: Příspěvek je zaměřen metodologicky a popisuje primární výzkumné procedury hromadného výběrového šetření učitelských sborů základních škol (realizované v rámci projektu GA ČR). Při kvantitativním pojetí výzkumu založeném na náhodném statistickém výběru může vyšší míra odmítnutí spolupráce jednotek výzkumného souboru vést ke znatelnému zkreslení výsledků hromadného šetření. Skutečnosti, že v první fázi jde o kvantitativní šetření, a že jednotkou analýzy je sociální skupina učitelského sboru, která má být navíc sledována ve vztazích a dynamice vnitřních proměn, implikuje v metodologické i etické rovině některá specifika a problémy. Cílem textu je reflektovat možnosti náhodného statistického výběru učitelských sborů základních škol v České republice a zhodnotit proces vstupu do výzkumného terénu.

Ukazuje se, že námi použitý stratifikovaný prostý náhodný výběr učitelských sborů ZŠ implikuje v souvislosti s nižší ochotou škol spolupracovat na výzkumných tématech riziko nenaplnění požadovaných parametrů výběru. Deklarované důvody neochoty škol ke spolupráci nejsou zcela průkazné, nicméně situace obecně svědčí o enormní zátěži práce školy a v jisté míře též o obavách v prostředí meziinstitucionální konkurence související s fenoménem globální vzdělávací kultury.

Klíčová slova: kvantitativní výzkum, stratifikovaný prostý náhodný výběr, učitelský sbor, specifikum výzkumného souboru, vstup do terénu

Abstract: The paper focuses on methodology describing primary sampling procedures of a large-scale research of basic school staff (within GA ČR project). Quantitative research design based on random statistical sampling can be vulnerable to higher rate of refusal leading to noticeable misrepresentation of the research results. The fact that the first phase of the research is quantitative, the unit of analysis being the social group of a school teaching staff whose relationships and intrinsic dynamic of changes shall be studied, implies specific

¹ Tento příspěvek je jedním z výstupů tříletého výzkumu „Stabilita a proměny učitelských sborů ZŠ“, který byl finančně podpořen GAČR jako projekt č. 16-10057S.

problems on the methodological as well as ethical level. The aim of the text is to reflect on the possibilities of random statistical sampling of basic school teaching staff in the Czech Republic and evaluate the process of the field research entry.

It seems that our stratified simple random sampling of the basic school teaching staff implies, in connection with a lower willingness of schools to cooperate on research topics, a risk of incomplete final sample. The declared reasons of schools' reluctance to cooperate are not entirely provable. Nevertheless, the situation gives evidence of the enormous load of work schools have as well as of, to some extent, worries, in the inter-institutional competitive environment related to the phenomenon of today's global educational culture.

Keywords: Quantitative Research; Stratified Simple Random Sampling; Teaching Staff; Specific of Research Sample; Field Research Entry

Úvod

Ve výzkumu školy jako celku nebo dílčích témat této specifické organizace jsou u nás v posledních letech využívány kvalitativní nebo i smíšené přístupy (např. Pol et al., 2006; Pol, Rabušicová & Novotný, 2006; Pol et al., 2013; Dvořák et al., 2010; Dvořák et al., 2015). Snahou kvalitativně orientovaných výzkumů je „do hloubky a kontextuálně zakotveně prozkoumat určitý široce definovaný jev a přinést o něm maximální množství informací“ (Švaříček & Šedová et al., 2007, 24). Přínos kvalitativních nebo smíšených postupů tedy spočívá především v hloubce výzkumného záběru a v odhalení podstaty a kontextů zkoumaných fenoménů školního prostředí, přičemž jsou kladeny otázky po smyslu a příčinách sledovaných jevů. Kvalitativně uchopený výzkum školy ovšem současně omezuje šíři výzkumného pole a možnosti explanace a zobecnění.

Kvantitativní přístupy ve výzkumu školy, ač nejsou natolik schopné pronikat do hloubky jevů a vysvětlovat je, na druhé straně ale umožňují „zobecnění získaných výsledků a formulování obecně platných pravidel“ (Švaříček & Šedová et al., 2007, 22) a disponují tedy značným explanačním potenciálem. Klíčovou podmínkou kvality výsledků je zajištění dostatečné reprezentativnosti vybraného výzkumného souboru (např. Chráska, 2007; Gavora, 2010).

Problematika učitelských sborů, jako jeden z fenoménů a významných determinant fungování (proměňující se) školy, není u nás v pedagogické teorii ani ve výzkumu příliš frekventovaným tématem. Koncepty zkoumající školu sledují daleko častěji jako svůj objekt výzkumu učitele, pouze v jeho úzké individuální sféře; jen mizivě je učitel zkoumán též v profesně sociálním kontextu učitelského sboru jako celku, přesto, že práce školy není závislá jen na individuálních kvalitách učitelů, nýbrž i na charakteru sboru jako celku. Výzkumné uchopení učitelského sboru je specifickým a značně citlivým tématem, neboť v různé míře zasahuje interní personální sféru a proniká do její sociální intimity (Dvořák et al., 2010, 188-190). Navíc je spolupráce učitelů v rámci sboru limitována samotným specifikem školního prostředí: modelem řízení školské organizace, stylem vedení lidí, složitými pracovními kontexty sboru, které lze popsat jako jistou oscilaci mezi kolegiálitou a individualitou projevů (Pol 2007, 65-80). Výzkumy české základní školy navíc poukazují na stupňující se vnější tlaky. Kromě řady

jiných, a také v jejich důsledku, je v posledních letech dokladována zvyšující se konkurence mezi školami (Dvořák et al., 2015, 130-138), která souvisí s fenoménem trhu a globální vzdělávací kultury. Lze předpokládat, že z logiky věci ovlivňuje strategii práce školy a také učitelský sbor jako celek.

Smyslem tohoto textu je popsat primární výzkumné procedury hromadného výběrového šetření učitelských sborů v rámci realizovaného výzkumného projektu GAČR. Cílem příspěvku je (1) reflektovat možnosti a rizika konstruování stratifikovaného prostého náhodného výběru učitelských sborů základních škol v České republice; a (2) zhodnotit realitu procesu vstupu do výzkumného terénu základních škol při požadavku kontaktního šetření.

1 Popis výzkumného záměru

1.1 Cíl a téma výzkumu učitelských sborů

Cílem tříletého výzkumného projektu (*Stabilita a proměny učitelských sborů ZŠ; 2016 - 2018*) je popis a analýza dynamiky učitelských sborů ZŠ v České republice. Vycházíme přitom z již dříve zjištěných nálezů, které v rámci vícečetné případové studie české základní školy konfrontují charakteristiky sociálního klimatu pěti učitelských sborů ZŠ s hodnotami jejich personální dynamiky, a to v pětiletém posunu (podrobněji Urbánek, 2014). Tato zjištění, která jsou stručně charakterizována daty v tabulce 1, implikovala naši výzkumnou otázku vztahu dynamiky učitelského sboru a jeho sociálních charakteristik.² Proto předpokládáme, že pohyb učitelů, tedy odchody a příchody v rámci sboru (školy) mají přímou souvislost s kvalitou vnitřních vztahů v učitelském sboru: s jeho stabilitou, konzistentností, a v důsledku zřejmě i s fungováním sboru a s edukačními efekty školy (Dvořák et al., 2015).

Věcně i terminologicky je přitom rozlišován různorodý charakter tohoto pohybu učitelů v rámci sboru (fluktuace, migrace, atrice), pohyb jen specifických kategorií učitele, např. „drop-out“ začínajících učitelů (blíže Píšová & Hanušová, 2016), resp. je vyjadřována charakteristika stavu učitelských sborů z hlediska jejich stability (retence). Teoretická východiska šetření vycházejí ze zahraničních konceptů k pohybu učitelů (např. Ingersoll, 2001) a pro potřeby našeho výzkumu jsou důkladněji analyzovány na jiném místě (Rozkocová & Urbánek, 2017).

² Tabelizovaná data zjišťovaného pohybu učitelských sborů pěti ZŠ za období pěti let vyjadřují hodnoty faktoru retence učitelského sboru (podíl kontinuity; koeficient stability) a faktoru dynamiky učitelského sboru (podíl extrémní fluktuace; koeficient pohybu). Ukázalo se, že v případě pěti sledovaných ZŠ v pětiletém odstupu (2008; 2013) korespondovaly údaje o pohybu s charakteristikami sociálního klimatu sborů těchto škol.

Tabulka 1 Charakteristiky sociálního klimatu a personální dynamiky vybraných škol (2008/2013)

Parametr / ZŠ	Horská	Malá	Pestrá	Předměstská	Výběrová
Charakteristiky sociálního klimatu učitelského sboru	Výchozí klima velmi příznivé; jeho vývoj stabilní		Výchozí klima méně příznivé; jeho další vývoj se změnami		Vynikající vývoj s výkyvy
Podíl kontinuity sboru (v %)	82,1	60,7	61,2	55,2	52,9
Koeficient stability sboru	0,795	0,633	0,613	0,560	0,516
Koeficient pohybu	0,580	1,063	1,347	1,786	1,824
Podíl extrémní fluktuace sboru (v %)	29,0	53,2	65,3	74,7	100,5
Tabulka upravena podle Urbánek, 2014; šetření Dvořák et al., 2015.					

1.2 Design výzkumu

Bylo již výše řečeno, že jednotkou analýzy našeho výzkumu je *učitelský sbor* základní školy. Do šetření tedy explicitně nezahrnujeme veškerý pedagogický personál školy (pedagogický sbor), výhradně se zajímáme o profesní skupinu učitelů dané školy (učitelský sbor). Přesto v naší analýze přihlížíme přirozeně také k existenci a k možnému působení ostatního pedagogického personálu (vychovatel, asistent).

Zásadní metodologickou otázkou, kterou jsme si na počátku museli položit je, jak učitelský sbor z hlediska výzkumného pojetí zkoumat, a to v souvislosti s naším klíčovým záměrem, tedy sledováním *personálního pohybu učitelských sborů*.

Aby výsledky výzkumu umožnily širší zobecnění nálezů a současně bylo možno hlouběji proniknout i do podstaty sledovaného fenoménu dynamiky sborů, zvolili jsme trojfázový model smíšeného výzkumu s typem sekvenční kombinace QN→ql→QN (Hendl, 2005, s. 276-278), ve kterém jsou tři jednotlivé fáze časově ohraničené vždy přibližně dobou jednoho roku. Výsledky předchozí fáze do jisté míry spoluurčují úpravu plánovaných dílčích cílů, témat, metod a nástrojů šetření v následující fázi. V první a třetí (kvantitativní) fázi výzkumu jde o hromadné šetření s opakovaným využitím standardizovaného dotazníku pro zjišťování sociálního klimatu sboru (OCDQ-Rs)³, který je zadáván učitelům. Opakované šetření má potenciál poskytnout data o pohybu učitelů a změnách sociálního klimatu sboru. Přesto, že jde o dotazníkové šetření, charakter dotazníku OCDQ-Rs neumožňuje jiné než kontaktní zadávání výzkumníkem, příp. administrátorem. Takový postup má při hromadném pojetí

³ Autory dotazníku OCDQ-RS jsou Kottkamp, Mulhern, & Hoy (1987). Pro požadavky českého prostředí jej přeložil a aplikoval Jan Lašek (Lašek, 1995), od té doby je u nás používán.

přirozeně značné nároky na práci výzkumníků v terénu.⁴ Na druhé straně má takový přístup také výrazné výzkumné bonusy ve smyslu věrohodnosti, návratnosti, ale také lepšího navázání kontaktu se školami a s učitelskými sbory, které jsou konfrontovány s neanonymními „živými“ osobami. Ředitelům škol je při těchto hromadných šetřeních souběžně zadáván autorsky konstruovaný dotazník pro ředitele (ten je vedením zasílán zpět později, až po jeho vyplnění), který bude ve třetí fázi v několika položkách upraven (dle zjištěných výsledků) a podpořen výběrově rozhovory. Druhá, kvalitativní fáze, se bude opírat zejména o rozhovory s učiteli a o analýzy školní dokumentace, příp. o speciální dotazníky. Sledovány budou vybrané a k hlubší spolupráci ochotné ZŠ našeho výběru, které budou (v první fázi) vykazovat „zajímavá“, resp. „extrémní“ data týkající se zjišťovaného pohybu učitelů a sociálního klimatu učitelského sboru (typologický výběr). Konceptem smíšený výzkum je tedy postaven na opakovaném kvantitativním šetření, mezi které je vložena výzkumná kvalitativní baterie.

2 Výběrový soubor učitelských sborů ZŠ v České republice

Kvantitativní výběrová šetření mohou poskytnout velmi kvalitní informace o základní populaci (v našem případě učitelské sbory základních škol v ČR), ale jen za předpokladu, že vybraný vzorek je reprezentativní vzhledem k základnímu souboru, tj. struktura vybraného vzorku se shoduje se strukturou základní populace v co největším počtu znaků a charakteristik.

Z teoreticko-statistického hlediska jsou pro vytvoření reprezentativních souborů a poté i úsudků o základní populaci nejvhodnější náhodné pravděpodobnostní výběry (Gavora, 2010). Umožňují stanovit velikost chyb vzniklé výběrem a umožňují konstrukci matematicko-statistických odhadů a testování hypotéz pro základní populaci. Na druhé straně se tyto přístupy v praxi potýkají s problémem nezískání informace od části populace zahrnuté do vybraného vzorku (tzv. non-response). Nezískání odpovědi znamená výraznou systematickou chybu a může tak dojít k výraznému zkreslení získaných výsledků a závěrů.

Jednou z možností, jak tento problém obejít, je provedení šetření technikou kvótního (nenáhodného) výběru. Kvótní výběr (Chráska, 2007) je nejrozšířenějším výběrovým postupem, který se v praxi používá při kvantitativních šetřeních. Principem tohoto postupu je to, že se snaží zajistit shodnou strukturu základního a výběrového souboru vzhledem k několika podstatným znakům (kvótám). Kvótní znaky, které by měly zajistit shodu se základním souborem, by měly být jednoduché, snadno identifikovatelné a vzhledem k zjišťované informaci pokud možno klíčové. Podle hodnot kvótních znaků je základní soubor rozdělen do skupin a dodržení shodné struktury vzorků znamená, že počet vybíraných jednotek je úměrný velikosti skupiny. Výhodou kvótního šetření, jak bylo řečeno výše, je, že předepsaný rozsah výběru je snadněji dosažitelný než v případě náhodného výběru - stačí najít jednotky tak, aby splňovaly kvótní znaky a byly naplněny stanovené kvóty. To v našem šetření znamená, že vybranou školu neochotnou spolupracovat je možné nahradit jinou se stejnými kvótními znaky. Tato technika šetření je také používána v situaci, pokud není k dispozici detailní opora výběru, ale jsou známy základní charakteristiky základního souboru.

⁴ Pojetí kontaktního vstupu do škol a osobního jednání s vedením bylo zohledněno již při koncipování personálního složení projektu GAČR nejen vyšším počtem (6 spoluřešitelů; další administrátoři), ale i jejich kvalifikovaností pro kontaktní výzkumné procedury.

V našem šetření základní soubor tvoří učitelé sbory v České republice. Vzhledem k tomu, že se nám podařilo od MŠMT získat podrobnou databázi základních škol, jsme měli k dispozici velmi kvalitní oporu výběru. Rozhodli jsme se proto provést naše šetření pomocí náhodného pravděpodobnostního výběru, přestože jsme si byli vědomi rizika možné neochoty spolupráce základních škol, ale hledisko kvalitnější reprezentativnosti tohoto postupu a možnost použít matematicko-statistické postupy vycházející z konstrukce výběru převážily. Konkrétně jsme zvolili prostý náhodný výběr, který má tu vlastnost, že všechny jednotky ze základního souboru mají stejnou pravděpodobnost zahrnutí (rovnou převrácené hodnotě rozsahu základního souboru), což v naší situaci odpovídá tomu, že nepreferujeme žádný učitelský sbor a že všechny mají stejnou šanci se dostat do výběrového vzorku.

Databáze k 1. 9. 2015 obsahovala 4 115 základních škol. Výběr nebyl proveden z celé databáze, protože v případě škol s malým počtem učitelů jsou pojmy učitelský sbor, jeho klima velmi specifické a neodpovídají našemu záměru výzkumu. Do základního souboru jsme proto zařadili pouze 2 814 škol. Jednalo se o školy, které měly alespoň pět přepočtených učitelských úvazků, respektive v případě speciálních základních škol osm přepočtených úvazků.

Důležitou otázkou při výběrovém šetření je určení rozsahu výběrového vzorku. Základní technikou jsou úvahy založené na intervalových odhadech, obvykle se ovšem uvažuje, že vybíráme alespoň teoreticky z „nekonečného“ souboru. V našem případě je rozsah základního souboru pouze 2 814 jednotek a tento postup je proto nevhodný. Vycházeli jsme proto z Horvitzova-Thomsonova odhadu úhrnu a z něj odvozeného intervalového odhadu. Tyto metody týkající se výběru z konečných populací v české literatuře příliš nenalzáme, poměrně kompletní souhrn byl naposled publikován Čermákem (1980). Konkrétně jsme vycházeli z devadesáti procentního intervalového odhadu relativní četnosti pro základní soubor. Šířka intervalu (jistá tolerance k přesnosti určení relativní četnosti pro základní soubor) byla zvolena deset procent. Na základě těchto voleb bylo již možné dopočítat požadovaný rozsah výběru, v naší situaci vyšlo, že potřebuje vybrat 128 jednotek. Reálně jsme poté provedli výběr 160 základních škol, abychom předem reagovali na možnou non-response.

Dalším aspektem, který bylo nutné před provedením vlastního výběru zvážit, bylo, zda je nutné rozlišovat mezi jednotlivými regiony, případně jestli by bylo vhodné studovat různé typy škol a jejich velikost. Dostupné informace nás vedly k závěru, že klima a dynamika učitelských sborů nejsou závislé na regionu. Vnímáme však v tomto kontextu možné rozdíly mezi speciálními školami a „obvyklými“ základními školami na straně jedné a mezi „malými“ a „velkými“ školami. Prostý náhodný výběr jsme z tohoto důvodu stratifikovali. Rozhodli jsme se uvažovat tři strata: první tvořily speciální základní školy, druhé „obvyklé“ základní školy, které měly přepočtený počet učitelů v rozmezí 5 až 15, a poslední, které obsahovaly základní školy, které měly více než 15 přepočtených učitelů. Provedli jsme proto stratifikovaný prostý náhodný výběr se třemi straty, přičemž rozsahy výběrů v jednotlivých stratach byly proporcionální vzhledem k jejich velikosti v základním souboru.⁵

⁵ Autoři si uvědomují určitou problematičnost kategorizace velikosti učitelských sborů vzhledem k možné realitě sociálních specifik, které mohou být v nesouladu s administrativními údaji databáze. Některé školy jsou formálně slučovány ve větší celky, přičemž sbor ale nefunguje jako celek; jiné školy mají učitelský sbor separován např. lokalizací budov apod.

3 Vstup do terénu: (marná) snaha „síťovat“ výzkumný terén základních škol?

Uvedené skutečnosti a specifika popisovaného výzkumu, které jsou charakterizovány složitostí a především citlivostí samotného tématu, principem kontaktního vstupu do škol, způsobem náhodného výběru sborů, dlouhodobostí šetření aj., implikují pro koncept a realizaci výzkumu školy a učitelských sborů vyšší pravděpodobnost rizika, že spolupráce ze strany výzkumného terénu může být komplikována a případně i zcela odmítnuta. Při kvantitativním pojetí dvou fází výzkumu založeném na náhodném statistickém výběru může vyšší míra odmítnutí spolupráce škol výzkumného souboru vést až k riziku nezanedbatelného zkreslení výsledků hromadného šetření. První fáze šetření, kdy jsme se teprve v terénu orientovali a etablovali, byla přirozeně nejnáročnější a probíhala v úvodním roce celého výzkumu (jaro – podzim 2016).

Postup vstupu výzkumníků do terénu, který je řadou autorů, a jistě ne náhodou, uváděn jako klíčový a náročný ve svých rizicích (např. Švaříček, Šedřová et al 2007, 76), byl z naší strany pokud možno zdvořilý, vstřícný a trpělivý. Primárně vždy směřoval na osobu ředitele, od něhož jsme očekávali, že naplní roli zprostředkovatele a mediátora (gatekeeper) dalších kontaktů. To se ve většině také vyplnilo.

Nejprve byl do škol zaslán oficiální vysvětlující (listovní) dopis se žádostí o spolupráci, s nabídkou poskytnutí dat z tohoto šetření o zkoumané škole (klíma sboru); dopis byl podepsán děkanem fakulty a řešitelem projektu. Přesto, že již zde mohly školy reagovat (k čemuž je dopis vybízel), dělo se tak spíše výjimečně. Zhruba týden po zaslání listovního dopisu následovalo z naší strany telefonické oslovení vedení školy. Opakovaně při něm byly členy řešitelského týmu dovysvětleny nejasnosti, byla opakována nabídka poskytnutí dat o škole. Tam, kde školy se spoluprací souhlasily, byl domluven termín, přičemž výzkumníci pro kontaktní administraci akceptovali termíny plánovaných porad ve škole.

I přes poměrně citlivě korektní a současně srozumitelně jednoznačný postup oslovování vybraných škol, řada ZŠ spolupráci na nabízeném výzkumu odmítla.⁶ Deklarované důvody, byly-li sdělovány, byly rozmanité. Aniž bychom si v tuto chvíli činili nárok na jejich korektní kategorizaci (jde o bezprostřední odezvy odmítajících škol), uvedeme pro ilustraci několik typických reakcí a výroků.

3.1 Přetížené základní školy

První skupina odmítajících ředitelů poměrně jasně uváděla, že personál (základních) škol je značně zatěžován celou řadou nevýukových aktivit, a to kromě jiného právě i různorodými požadavky výzkumné povahy. Přitom se nejedná jen o seriózní výzkumná šetření, která jsou institucionálně zaštitěná, ale například i o požadavky studentů, diplomantů nebo soukromých agentur. Nicméně, mezi nimi ředitelé nikterak nerozlišují: „*Jsme hrozně unaveni, máme toho moc...*“ (ZŠ 107SU); „*Vzhledem k vyčerpání na vašem projektu pracovat nebudeme*“ (ZŠ 057AB); „*Z důvodu naší vyčerpání se do výzkumu nezapojíme*“ a následoval dlouhý výčet všech možných aktivit této školy (ZŠ 135BM); „*Již spolupracujeme s UP a s OU*“ (ZŠ 122OS);

⁶ Ze 160 původně oslovených škol se nakonec ke spolupráci rozhodlo 125; 35 ZŠ (tj. téměř 22 %) primárně účast odmítlo.

někdy vzkazy či rozhovory poukazovaly i na bezprostřední pracovní akt, který škola či ředitel právě podstoupil: „Právě jsem zrovna včera musel jít na poštu pro balík zase s nějakými dotazníky...“ (O52AB). Reakce této skupiny škol, resp. učitelské veřejnosti, implikuje i již dříve a opakovaně vyjadřovaný požadavek výzkumné komunity o nutnosti zásadnější koordinace pedagogického výzkumu u nás. Např. Průcha (2002); Walterová (2010) aj. se právě v tomto smyslu vyjadřovali při bilancování činnosti ČAPV, při hodnocení stavu pedagogického výzkumu u nás a se snahou „síťováním“ propojovat výzkumné zájmy a témata. Systém financování výzkumu ovšem naopak spolupráci několika subjektů nebo systémové koordinaci sběru dat v terénu výrazně brání, jak důkladně na jiném místě analyzoval také Janík (2010).

3.2 Výzkumu nepřátelské školy?

Uvedenou předchozí kategorii základních škol lze do jisté míry chápat, i přesto, že zátěž učitelů při našem šetření je vskutku minimální (doba vyplnění dotazníku trvá do patnácti minut; administrátoři se přizpůsobovali možnostem školy atd.). Navíc bonus pro školu v podobě diagnostiky sociálního klimatu lze z našeho pohledu považovat za nezanedbatelný.

Druhou kategorií základních škol z našeho výběru, které spolupráci odmítaly, byly ovšem i takové, které projevovaly neochotu, nekorektnost v jednání, snad až nepřátelství, nebo kde šlo o zjevné výmluvy či únik, takže jsme se také setkali s velmi rezolutním (imperativním) „ne“ (ZŠ O52AB), jeden ředitel nám i položil telefon (ZŠ 106SU), anebo se při snaze školu telefonicky kontaktovat, nechal opakovaně zapírat (ZŠ 089BM). Zde uvádíme některé autentické písemné i slovní (telefonické) výpovědi: „Bohužel, musím spolupráci odmítnout. Důvodem je blížící se velká rekonstrukce školy.“ (ZŠ 081UO). Unikátními jsou dvě reakce následující. První dokladuje, že vedení některých škol bere tržní princip zcela vážně: „Co nám za to dáte? Naši práci a čas si ceníme na 450,- Kč / hod. Berte nebo nechte být.“ (ZŠ 109FM). Ve druhé reakci se ředitel svou radou, aby nám pomohl, vlastně zapojil do řízení našeho výzkumného projektu: „Děkuji za Váš zájem o naši školu. Ale myslím si, že byste ve svém okolí našli další školy. Nevím, proč k nám až na východ republiky, nejkratší cestou k nám to máte 365 km - tedy aspoň 5 a půl hodiny, takže ušetřete čas a peníze a vyhledejte jinou školu.“ (ZŠ 111KI).

Je nutné zopakovat, že i přes uvedené excesy nám většina škol (resp. jejich vedení) vyšla vstříc. Řada ředitelů se o výzkum, jeho výsledky, smysl a průběh, živě zajímala. Ve své většině je nám terén ZŠ příznivě nakloněn.

4 Diskuse a závěry

Ukazuje se, že využití náhodného statistického výběru při výzkumu školy a učitelského sboru v souvislosti s nižší ochotou škol spolupracovat na výzkumných tématech přináší riziko nenaplnění požadovaných parametrů výběru.

V našem šetření se nepodařilo získat souhlas se spoluprací od 35 základních škol. Poněvadž jsme výběrový vzorek „naddimenzovali“, byl námi požadovaný rozsah výběrového vzorku (128 škol) v podstatě naplněn. Problematická tak tedy není návratnost dotazníků

z jednotlivých škol. Nutné je spíše se zamýšlet nad tím, zda nemůže dojít k nějaké systematické chybě při zobecňování získaných zjištění na základní soubor. Tato situace by mohla nastat, pokud by skupina škol, které se odmítly účastnit našeho šetření, tvořila v kontextu studovaného problému odlišnou skupinu a narušila by tak předpoklad reprezentativnosti. Vzhledem k tomu, že máme k dispozici řadu údajů o školách, které s námi nespolupracovaly, bude možné s těmito informacemi pracovat a problematiku non-response do jisté míry analyzovat a objasňovat.

I přes dílem problematickou spolupráci s výzkumným terénem, lze celkově konstatovat, že ve své většině je školský terén základních škol pedagogickému výzkumu stále ještě poměrně příznivě nakloněn. Vedení škol přirozeně upřednostňuje, jsou-li učitelé výzkumem jen minimálně zatěžováni. Zásadní roli pro přijetí hraje citlivý vstup výzkumníků do školy, korektní jednání, jednoduché a časově nenáročné procedury, nabídka „protislužby“, resp. seznámení s výsledky šetření. Pracovníci škol oceňují kontaktní šetření, trpělivost, vysvětlení záměrů a neanonymitu výzkumníků.

Některé ZŠ nevnímají základní pedagogický výzkum ve vlastní škole jako přínosný a užitečný, přesto, že jsme jej pro vybrané školy koncipovali současně jako aplikovaný, s nabídkou bezprostředních výzkumných nálezů pro samotné školy. Řediteli deklarované příčiny neochoty škol podílet se na výzkumných aktivitách nejsou vždy zcela věrohodné. Nicméně, situace částečného nezájmu může být důsledkem enormní zátěže práce školy a kromě neochoty bude svou roli zřejmě také hrát určitá obava v meziinstitucionálním konkurenčním prostředí škol. Naše zkušenosti dále ukazují, že k problematické spolupráci se školským terénem přispívá také nekoordinovanost výzkumných aktivit a nesystémovost výzkumného tlaku na školy. Myšlenka „síťování“ se v pedagogickém výzkumu proto může týkat také výzkumného terénu, resp. „pedagogické praxe“, jak ve své analýze naznačuje Walterová (2016, 517), tedy sítě aktivně spolupracujících škol jako objektů výzkumu, s nárokem na pohodlný přístup do sítě získaných dat.

Poděkování

Článek vznikl v rámci řešení projektu GA ČR 16-10057S *Stabilita a proměny učitelských sborů* ZŠ. Autoři děkují za poskytnutou podporu.

Bibliografie

Čermák, V. (1980). *Výběrová statistická zjišťování*, Praha: SNTL.

Dvořák, D. et al. (2010). *Česká základní škola. Vícepřípadová studie*. Praha: Karolinum.

Dvořák, D. et al. (2015). *Škola v globální době. Proměny pěti českých základních škol*. Praha: Karolinum.

Gavora, P. (2010). *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido.

Hendl, J. (2005). *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

- Chráska, M. (2007). *Metody pedagogického výzkumu*. Praha: Grada.
- Ingersoll, R. (2001). Teacher turnover and teacher shortages: An organizational analysis. *American Educational Research Journal*, 38(3), 499–534.
- Janík, T. (2010). Stav a výhledy českého pedagogického výzkumu. *Pedagogická orientace*, 20(2), 5-22.
- Kottkamp, R. B., Mulhern, J. A., & Hoy, W. K. (1987). Secondary School Climate – a Revision of the OCDQ. *Educational Administration Quarterly*, 23(3), 31-48.
- Lašek, J. (1995). Prvé zkušenosti s meráním klímy v škole a učitelskom zbore. *Pedagogická revue*, 47(1,2), 43-50.
- Píšová, M. & Hanušová, S. (2016). Začínající učitelé a drop-out. *Pedagogika*, 66(4), 386–407.
- Pol, M. et al. (eds) (2006). *Kultura školy. Příspěvek k výzkumu a rozvoji*. Brno: Masarykova universita.
- Pol, M., Rabušicová, M., & Novotný, P. et al. (2006). *Demokracie ve škole*. Brno: Masarykova universita.
- Pol, M. (2007). *Škola v proměnách*. Brno: Masarykova universita.
- Pol, M. et al. (2013). *Když se školy učí*. Brno: Masarykova universita.
- Průcha, J. (2002). Deset let ČAPV: Bilance a výhledy. In: *Výzkum školy a učitele. 10. výroční konference ČAPV*. [CD-ROM] Praha: PedF UK.
- Rozkovcová, A. & Urbánek, P. (2017). Fluktuace učitelů – vybrané zahraniční teorie a výzkumné přístupy. *Studia paedagogica*, 22(3). (v tisku)
- Švaříček, R. & Šedřová, K. et al. (2007) *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
- Urbánek, P. (2014). Fluktuace učitelských sborů ve vícečetné případové studii ZŠ. Referát na 22. konferenci ČAPV v Olomouci, 8. – 10. září 2014.
- Walterová, E. (2010). Jak se dělá pedagogický výzkum v Česku? Podmínky, instituce, lidé. In: *Kam směřuje současný pedagogický výzkum?* 18. celostátní konference ČAPV. [CD-ROM] Liberec: FP TUL.
- Walterová, E. (2016). Možnosti a limity síťování se zřetelem k pedagogickému výzkumu. *Pedagogika*, 66(5), 511-529.